

Valodas sirds

Neparasts, pārsteidzošs un brīnišķīgs ir Latviešu valodas aģentūras rīkotās akcijas „Mans latviskākais vārds” rezultātu kopums. Šī akcija ne tikai sapulcinājusi vienuviet daļu no valodas spēcīgo vārdu kopuma, bet arī ļauj ieskatīties pašā tautas un valodas sirdī, jo, valodnieka acīm to uzskatot, atklājas skaidra tautas izpratne par vārdu, tā spēku un nozīmi.

Vairāk nekā 1300 Latviešu valodas aģentūras rīkotajā akcijā „Mans latviskākais vārds” iesūtīto vārdu kopumu veido 657 atšķirīgas latviešu valodas leksēmas – katra no tām vismaz vienu reizi ir uzskatīta par pašu latviskāko. Par 195 vārdu latviskumu domas sakrīt vismaz diviem lietotājiem (šos vārdus kā latviskākos iesnieguši vismaz divi akcijas dalībnieki). Par latviskuma izteicējiem uzskatīti ne tikai sugasvārdi, bet arī īpašvārdi (vietvārdi un personvārdi), īpašības un darbības vārdi, to formas, vietniekvārdi, pat saikļi un partikulas. No struktūras viedokļa šo kopumu veido gan atsevišķi primāri (neatvasināti) vārdi, gan arī dažādi atvasinājumi, salikteni, vārdkopas un pat teikumi.

Pirmais latviskāko vārdu desmitnieks – *Jānis, ozols, Latvija, rupjmaize, tēvzeme, brīvība, līgo, dzimtene, latvietis, saule* – lielākoties ir konkrētas semantikas vārdi un skaidri parāda latvieša tiekšanos pašapzināties plašajā pasaulē un definēt atšķirību no citiem. Otrais desmitnieks – *dzintars, Lāčplēsis, mīlestība, tauta, laime, maize, Rīga, daina, dziesma, Laima* – turpina pašidentificēšanos, bet jau ievij vispārīgākas, abstraktākas semantikas elementus. Trešais desmitnieks norāda uz šaurāku un konkrētāku pasauli – *ģimene, Līga, mājas, mamma, tautasdziesma, daba, valoda, Daiga, Daugava, grāmata*. Uz šiem trim semantiskajiem laukiem – ’Latvijai raksturīga reālija’, ’mīlestība, laime’, ’ģimene’ – balstās iesniegto latviskāko vārdu kopums. Populārākie par latviskākiem nosauktie vārdi ir tā dēvētā neekspresīvā, neitrālā leksika – vārdi, kas veido vispārlietojamās leksikas pamatu. Taču šajā kopumā netrūkst arī stilistiski ietonētu vārdu, kam valodā parasti ir arī stilistiski neitrāli sinonīmi: poētismu (*piemēram, bāleliņš, kaisme, latve*), vārdu ar humoristisku nokrāsu (*ķinķēziņš*), sarunvalodas vārdu (*ķeza*), vienkāršrunas vārdu (*mirļa*), novecojušu vārdu (*abrķasis, dābolains, dore, pūrs*), izlokšnes vārdu (*knupurs, lindruks*) u. c.

Pārskatot vārdu izvēles pamatojumus, šo kopumu var iedalīt trijās lielās grupās: skaniski latviskie vārdi, semantiski latviskie vārdi un funkcionāli latviskie vārdi. Pirmo grupu veido vārdi, kas lietotājam šķituši latviski skanam, tātad par galveno izvēles kritēriju izvēlēta skaniskā (fonoloģiskā) vārda struktūra. Otrajā grupā ietilpst vārdi, kas lietotājam raisījuši pavisam

konkrētas, ar Latviju un te piedzīvoto saistītas asociācijas, tātad par izvēles kritēriju izraudzīts vārda semantiskais lauks un konotācija (pavisam konkrētas asociācijas). Trešajā grupā par latviskuma veidotājiem uzskatīti vārdi, kas ikdienā tiek bieži lietoti.

Valodniekam visinteresantākā un visapjomīgākā šajā reģistrēto vārdu kopumā ir pirmā grupa, kur par galveno latviskuma rādītāju uzskatītas valodas iezīmes un vārda skanējums. Izvēles skaidrojumos bieži bez kāda sīkāka pamatojuma norādīts uz vārda latvisko skanējumu: *bilst, bluķis, bubulis, burts, ceļš, čības, daile, delveris, ģilens, jumis, klēpis, kokle, kumeļš, ķekatas, laime, latve, nazis, pasaka, pravietis, saulstāvji, seģene, spēķis, tūdaliņ*. Vairāki dēvēti vienkārši par patīkamiem un skanīgiem latviešu valodas vārdiem, kas var nebūt arī latviski, bet ir ausij tīkami: *atkala, babiņas, bizbizmārīte, bubulis, būdiņa, cemme, dūdiņa, dzelzceļš, ikdienišķs, jampampiņš, jupis, kancītis, klusums, knupurs, laiva, lietuvēns, mākonis, migla, mirla, ola, pareģis, pērkons, pipirkšķis 'šķipsna', pulkstenis, pupiņas, pupuķis, rasaskrēsliņš, saule, sidrabiņš, sviests, šnore, vāvere, ziedošs*. Uzskatot šo vārdu kopumu, īpaši izceļas šajos vārdos lietoto skaneņu (*l, m, n*) un lūpeņu (*b, m, p*), kā arī priekšējo un vidējo ar zemu mēles pacēlumu izrunāto patskaņu (platā *e* un *a*) un pakalējās artikulācijas rindas (*o, u*) patskaņu biežais izmantojums. Šeit patiešām acīmredzot galvenā loma lielākoties būs bijusi skanējumam, jo varam taču iedomāties, cik asāk un griezīgāk skanētu troksneņu grupas un šaurie priekšējās rindas patskaņi, piemēram, šajā akcijā iesūtītie citādi pamatotie *pinkšķēt, pirkt, zirņi*, no viduslejasvācu valodas aizgūtais *dikti*.

Par latviskiem akcijā bieži uzskatīti vārdā lietotie divskaņi (lielākoties *ie* un *uo*): *biezpienmaize, ieva, krogs, liepa, pērkons, piens, ozols, šnore* u. c. Un patiesi – latviešu divskaņi *ie* un *uo* ir īpaši: tie ir senie *ei* un pirmbaltu *ō, ko latvieši līdz ar lietuviešiem vienīgie no visa indoeiropiešu valodu atzara pārgrozījuši par attiecīgajiem divskaņiem un kas latviešu valodu lielā mērā atšķir no citām indoeiropiešu valodām. Mūsdienās tie ir vienīgie latviešu divskaņi, kuru pirmo komponentu nevar nomainīt, lai izveidotu citu (otrais divskaņa komponents pat precīzi nav nosakāms un īsti neatbilst konkrētai fonēmai), tāpēc tos pieņemts saukt par monofonēmām atšķirībā no pārējiem bifonēmiskajiem divskaņiem. Apbrīnojami, ka tautas atmiņa un apziņa glabā šo neizskaidrojamo patiesību par divskaņiem kā baltiskuma izteicējiem.

Par latviskuma pazīmi uzskatīti arī dažādi līdzskaņu mīkstinājumi, kas svešzemniekiem esot grūti izrunājami (piemēram, *Antiņš, ērkšķis, īkšķis, pinkšķēt, saišķis, sarežģīts, sierīņš, šaursliežu dzelzceļš, šķiņķis, šķūnis, žļurkstēt*). Un arī te ir sava daļa taisnības – latvieši daudz spēcīgāk no visām baltu valodām palatalizējuši (mīkstinājuši) līdzskaņus, un gadsimtiem valodā slīpētais runas aparāts ļauj tos brīvi izrunāt. Un tas nekas, ka vismaz daži no šeit minētajiem

vārdiem ir aizgūti (piemēram, *krogs*, *šņore*, *šķiņķis*, *šķūnis*, kas nākuši no viduslejasvācu valodas), – tie, gadsimtiem izrunājot, ir ielauzīti latviešu mēlē un tādējādi rada iespaidu par latviskumu.

Par latviski skanošiem uzskatīti arī seni (parasti vairs tikai vecvecāku lietoti) un reti lietoti vārdi: *abrķasis*, *allaž*, *aloties* 'kļūdīties', *āreče!*, *cinītis*, *dardedze* 'varavīksne', *dābolains*, *dore*, *kaisme*, *klaips*, *ķēķis* 'virtuve', *ķiļķeni* 'klimpas', *ņieburs*, *padirsenis* 'taburete', *pankoki* 'pankūkas', *pūrs*, *rēns*, *rumulēt*, *skuķis*, *tautumeita*, *tutenis*, *vācelīte*, *vērþjamais ratiņš*, *virt* 'vārīties'. Daudzi no tiem lietoti tikai dažos Latvijas reģionos vai pat tikai ģimenēs un saucami par apvidvārdiem: *bukstiņputra*, *dencis* 'puika [?]', *ducelīte* 'maza piekabīte', *knausis* 'knislis', *knupurs* 'neliela daļa no kaut kā', *krizdole* 'ērķšķoga', *kuražīga* 'uzņēmīga', *ķeners* 'malacis', *ķinka* 'kartupeļu biezenis', *lindruks* 'sieviešu svārki [?]', *rācenis*, *skārtelis* 'dvielis', *tupenis* 'kartupelis'. Kaut gan starp šiem vārdiem ir arī seni aizguvumi (piemēram, no viduslejasvācu valodas *ķēķis*, *ķiļķeni*, *pankoki*), tie patiešām šķiet stipri, reti vārdi, kas atrodami vien tautas garamantās vai daiļliteratūrā. Tie rada arhaiskuma (un stipruma) iespaidu, bagātina valodu, un, par spīti zudušām un zūdošām atbilstošajām reālijām (piemēram, *abrķasis*, *ņieburs*, *vācelīte*, *vērþjamais ratiņš*) un literāriem sinonīmiem, tiem nevajadzētu zust no valodas. Cik savdabīgāka un bagātīgāka kļūtu latviešu valoda, ja kādu reizi mēs *re, kā!* vietā pateiktu *āreče!*, ja *varavīksni* nosauktu par *dardedzi*, par patīkami siltu vakaru teiktu *rēns* un kādam aizrādītu par *alošanos*, nevis *kļūdīšanos*. Uz šādu latvieša pienākumu netieši norāda arī tie, kas par latviskākajiem vārdiem izraudzījušies okazionālismus un citus jaundarinājumus, kuri ļauj gan dažādot izteiksmes veidu, gan aizstāt ar latviskāku vārdu kādu aizguvumu (*darinieks* 'dažādu darbu darītājs', *gružkaste* 'miskaste', *siltkāpenis* 'termometrs', *skandes* 'skaļruņi', *viedtālrunis*).

Daudziem akcijas dalībniekiem latviskuma sajūtu raisījuši dažādi atvasinājumi (parasti salikteņi). Un tiešām, tajos ieskatoties un ieklausoties, jūtama valodas spēja spēlēt ar vārdiem, tos apvienot un darināt, lai veidotu semantiski ietilpīgus un pavisam skaidru nozīmi izsakošus vārdus: *caurbira*, *ciemkukulis*, *cukurgailītis*, *čūcumuiža*, *diegabiksis*, *dievpalīgs*, *dritvaikociņ!*, *gaiļbiksīte*, *jokupēteris*, *kājāmgājējs*, *krējumlaiža*, *krustnagliņa*, *labrītiņi*, *perampuika*, *pretpulksteņrādītājevīziens*, *rasaskrēsliņš*, *rāvējslēdzējs*, *sirdslieta*, *skursteņslauķis*, *sniegpulkstenīte*, *zirgābols*. Salikteņdarināšana latviešu valodā patiešām jau izsenis ir bijis un joprojām ir raksturīgs un produktīvs vārdu darināšanas paņēmiens. Kaut arī daži akcijas dalībnieki par „diviem vārdiem ar vienu nozīmi” izsakās kā par tikai latviešu valodai raksturīgu iezīmi, salikteņi ir izplatīti arī citās valodās un to veidošanā latviešu valodu ir ļoti iespaidojuši

saliktenveidošanā aktīvie vācieši, arī somugri. Taču jāpiekrīt, ka vārdu savienošanas paņēmieni un savienoto vārdu apvienotās nozīmes arī latviešu valodā ir krāšņas un neparastas. Starp iesūtītajiem gandrīz visi ir determinatīvie salikteni, ko veidojuši pakārtojumā saistīti vārdi. Daži no tiem tieši šajā vārdu saistījumā ieguvuši jaunu nozīmi (piemēram, *rasas krēsliņš* un *rasaskrēsliņš*, *gaiļa biksītes* un *gaiļbiksīte*, *krusta nagliņa* un *krustnagliņa*).

Gandrīz uz robežas ar otro grupu ir vārdi, par kuriem izvēles skaidrojumā teikts, ka tie pieder tikai latviešiem un ir „grūti tulkojami”, – tā tad vārds, pēc lietotāja domām, radies latviešu valodā un nereti arī ar to apzīmētā reālija sastopama galvenokārt tikai Latvijā. Starp tādiem nosaukti, piemēram, *Auseklis*, *bāleliņš*, *cūkupupas*, *daina*, *desot*, *griķi*, *izkaps*, *Krievija*, *kukulis*, *ķeza*, *ķimenes*, *ķiņķēziņš*, *laipa*, *lats*, *līgo*, *mākonis*, *ņerga*, *pelavas*, *rudens*, *ruksis*, *rumulēt*, *saulgrieži*, *sienāzis*, *sils*, *sklandrausis*, *strādāt*, *šķīvis*, *tu*, *varavīksne*, *velns*, *viedoklis*, un daudzi šim apgalvojumam arī atbilst. Tiesa gan, daži tikai latviešu valodai piedēvēti vārdi ir kopīgi ar citām baltu valodām (piemēram, *velns*, *kukulis* un leišu *velnias*, *kukulys*), vairāki pārņemti no citām valodām (piemēram, *šķīvis*, *ķiņķēziņš*, *ķimenes* no viduslejasvācu), taču nereti saglabājušies un tiek lietoti tikai latviešu valodā, un latvieša mēlei pielāgotais skanējums patiešām raisa asociācijas ar latviskumu.

Otru lielo iesūtīto latviskāko vārdu grupu – semantiski latviskos vārdus – varētu saukt arī par konotatīvi latviskajiem vārdiem – tās ir leksēmas, kas raisa asociācijas ar Latviju, tās vēsturi, dabu un te pavadīto laiku: *bukstiņzupa*, *cūkas šņukurs*, *dzestrs*, *'Dzidrā'*, *gars*, *grāmata*, *ģimene*, *josta*, *jūra*, *karogs*, *kārums*, *klimpas*, *kumelš*, *laukakmens*, *logs*, *mamma*, *mazmeita*, *mājas*, *māksla*, *māte*, *mežs*, *miegs*, *mīla*, *pakavs*, *pasaule*, *pastalas*, *pelmeņi*, *pienene*, *pilsēta*, *piparkūkas*, *pirtiņa*, *pirts*, *pīrāgs*, *plātismaize*, *plava*, *prieks*, *putra*, *rasa*, *rausis*, *rēns*, *rudzi*, *rupjmaize*, *rūgušpiens*, *saule*, *selga*, *siers*, *tētis*, *uguns*, *ugunskurs*, *ūdens*, *vainags*, *vasara*, *vienkārši*, *viensēta*, *villaine*, *vizbulīte*, *zeme*. Šajā kopumā var novērot vairākas dominējošās leksikas grupas jeb tematiskos blokus – „daba”, „ēdiens”, „ģimene”. Tie ir vārdi, kas katram liek atsaukt atmiņā Latvijā pavadītos patīkamos brīžus un sajūtas.

Tāpat kā iepriekšējā grupā, arī te ir virkne vārdu, ko lietotāji var attiecināt tikai vai galvenokārt uz Latviju: *bizbizmārītes*, *cīņa*, *daba*, *deja*, *dzimtene*, *dzintars*, *dzirnavas*, *jāņuzāles*, *kapusvētki*, *kefīrs*, *krīze*, *kultūra*, *Kurbads*, *Kurzeme*, *kūdra*, *kvass*, *lats*, *Latvija*, *lins*, *maize*, *ornamenti*, *rupjmaize*, *rūgušpiens*, *sakta*, *saldskābmaize*, *santīms*, *sarkanbaltsarkans*, *siens*, *skābputra*, *Sprīdītis*, *svētelis*, *šprotas* 'šprotes', *tauta*, *tautasdeja*, *tautasdziesma*, *tautastērps*, *tēvija*, *tēvzeme*, *tradīcija*, *zaļums*, *zirņi*.

Daži vārdi iesniegti kā vēlējuma formā – tajos izcelts ne tik daudz latviskums, cik griba šādu stāvokli Latvijā sasniegt: *bērni, brīnišķīgi, balts, brīvība, mēs, mīlestība, mūžs, neatkarība, saime, skola, valoda*. Tiem līdzīgi ir arī vārdi, kas definēti kā stipri, cēli vārdi jeb leksēmas, par kurām var teikt kāda akcijas dalībnieka vārdiem – „vārds ir īss, bet tā nozīme plaša”: *cēlums, cieņa, koki, mērķtiecība, vārds, vārdnīca, vesels, vērtība, vienatne, vienotība*.

Vairāki vārdi par latviskākiem izraudzīti tādēļ, ka, pēc lietotāja domām, norāda uz tautas raksturu, paradumiem: *baravika, beka, caurvējš* („nekur tā nebaidās no caurvēja”), *darbs, dārzs, dille, dziesma, gods, krējums* („pie visa liek krējumu”), *kumeliņš* (zirgkopības tradīcijas), *lādzīgs, neatlaidība, pazemība, sērdienīte, sēta, skumjas, spēks, zeme*. Vai arī uz tautas vēsturi: *dzimta, ecēšas, gaitas, karavīrs, klaušas, ķekatas*.

Kaut arī šīs grupas vārdu izvēles pamatā nav lingvistiskais aspekts, tie, tāpat kā iepriekš minētie, lielākoties ir mantotās leksikas vārdi un varētu liecināt par mūžsenām latviešu vērtībām. Valodnieks arī šajā grupā katrā vārdā atrastu liecību par latviešu valodas attīstību un latviešu valodai raksturīgu iezīmi, taču daudz būtiskāks tas ir antropoloģiskiem un etnogrāfiskiem pētījumiem un secinājumiem.

Trešā vārdu grupa ir pavisam neliela. Šeit par izvēles pamatojumu izraudzīts izmantošanas biežums: *es, it kā, ko, krīze, labdien, labi, labrīt, lūdzu, negribu, nē, nu, paga!, paldies, sveiki!, šausmas, un, upe, vēlāk*. Daļa no tiem ir arī saraksta augšgalā „Biežuma vārdnīcā”, bet citi bieži izmantoti individuālos gadījumos.

Iesūtīto vārdu kopums nepārprotami liecina par dzīvu un jaudīgu valodu. Tajā atceras senos vārdus un darina jaunus. Tajā joprojām pastāv ne tikai neitrālas semantikas vārdi, bet arī apvidvārdi, vecvārdi, poētismi, sarunvalodas, vienkāršrunas un citi ekspresīvās leksikas vārdi. Tajā latviskums tiek atrasts visās vārdšķirās un locījumos. Šis vārdu kopums un to izvēles motivācijas apraksti liecina, ka nav viena konkrēta vārda vai valodas latviskuma rādītāja, to rāda visu vārdu nozīmju kopums, vārddarināšanas līdzekļi, skaņas, burti un pat ekstralingvistiski faktori.

Sanda Rapa,
valodniece